

СЛОВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У СЛОВНИКУ

Тетяна Марченко

СЛОВНИК МОВИ ШЕВЧЕНКА Й ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кожен з нас засвоює мову батьків, дідів-прадітів, яку вони успадкували від попередніх щонайменше двох поколінь. Сміливо можна стверджувати, що мова центральної частини України, де зростав Тарас Григорович Шевченко, в основі своїй дійшла до нас без значних змін принаймні з XVII ст. (якщо не брати до уваги сучасні темпи мовного розвитку). Авторка статті може засвідчити, що Шевченкова мова для сучасних мешканців південної Київщини є цілком природною, її фонетичні, лексичні, синтаксичні ознаки досі зберігаються в щоденному спілкуванні. Тоді постає питання, чому українська літературна мова попередніх століть так помітно відрізняється від Шевченкового слова? Деякі пояснення можна знайти, якщо подивитися на історію розвитку літературної мови на загальноєвропейському, загальнослов'янському тлі.

Становлення більшості слов'янських мов припало саме на XIX ст. Це був час національного відродження багатьох народів на загальноєвропейській хвилі ідей просвітництва й романтизму. Активними учасниками національно-політичних, культурних, суспільних рухів ставали, письменники, науковці. Поштовх для розвитку отримала й гуманітарна наука, з'являлися вагомні розвідки в галузі мовознавства; розпочалися складні процеси утвердження літературних мов на народній основі. Не лише українці, а й інші народи тривалий час були обмежені у вільному вживанні рідного слова. Члени Кирило-Мефодіївського братства прагнули, «щоб кожен слов'янський народ мав свій язик, свою літературу». Часто мова найбільшого національного поета ставала основою формування загальнонаціональної літературної мови. Так було у Польщі, в Росії, так сталося й у нас. Звісно, кожна слов'янська літературна мова пройшла свій особливий шлях становлення.

Видатний хорватський славіст Ватрослав Ягич, аналізуючи тексти, написані на південнослов'янських теренах у період з кінця XII ст. до кінця XV ст., виявляв у них риси народної розмовної мови. За місцем і часом створення та за мовними ознаками опрацьованих пам'яток він виокремив сербські (східні і південні), боснійські (західні), дубровницькі, турецькі та хорватські тексти. Сербські тексти характеризуються тим, що в них цілковито, за незначними винятками, відсутні елементи народної розмовної мови, що пояснюється загальною тенденцією розвитку літературних мов на теренах домінування

православ'я. Скрізь, де воно було поширене, діяла настанова, що будь-які світські тексти мають писатися тільки церковнослов'янською, а не народною мовою (Jagić V. *Iz prošlosti Hrvatskoga jezika / V. Jagić // Književnost. – Zagreb. – S. 339–340*). Інша річ – дубровницькі тексти. Особливості суспільного життя й господарювання в Дубровнику зумовили вільне використання поряд з латиною та італійською, за висловом В. Ягича, «правильної народної» мови. Подібна ситуація спостерігалася й у Боснії, де поруч мешкали представники різних народностей і конфесій. Там також вільніше розвивалася писемна мова на народній основі. Документи, які датуються XV ст., переконують, що в Дубровнику народною мовою послуговувалася знать, ця мова мала статус дипломатичної у відносинах із турками, кореспонденція з угорським королем також велася хорватською мовою. Проте така тенденція не була сталою, і в пізніші часи умови змінилися на гірше. Літературна мова почала зазнавати помітних сторонніх впливів, не відбувалося процесів уніфікації, певної стандартизації, і В. Ягич з сумом констатує, що після першого періоду розвитку літератури в XV ст., стан хорватської літератури й хорватської мови в Далмації ніколи не був настільки поганим, як у кінці XVIII і на початку XIX ст. (Там само. – С. 358).

Щодо формування української літературної мови на народнорозмовній основі, то цей процес якнайповніше засвідчує мовна творчість Тараса Шевченка.

Усвідомлюючи значення мови Тараса Григоровича для розвитку мовознавства та інших гу-

манітарних наук, народознавства, культурології, учені створюють словники, де фіксують і відповідним чином опрацьовують мову різножанрових текстів видатного поета.

В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України було укладено «Словник мови Шевченка» (відповідальний редактор, доктор філологічних наук В. С. Ващенко. – Київ : Наук. думка, 1964. – Т. 1. – 484 с.; Т. 2. – 566 с.), у реєстровій частині якого подано 10116 українських слів, вибраних з основних текстів поета, різних редакцій його поезій, а також з листів, написаних українською мовою. У додатку вміщено українські слова й висловлення, що трапляються в російських творах і листах Т. Г. Шевченка та в драмі «Назар Стодоля». Кожне реєстрове слово схарактеризовано в його семантичних і формальних виявах. Словник фіксує фонетичні, морфологічні варіанти і правописні видозміни слів, відмінні від літературної норми, але властиві живій народній мові. Словник мови Шевченка, як справедливо підкреслюють його автори, відтворює лексичний склад української мови другої половини ХІХ ст.

Виняткове значення для вивчення процесів формування української літературної мови має праця Івана Огієнка (Іларіон, митр. (Огієнко І.). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег, 1961. – 257 с.; далі – Огієнко). Мова Тараса Шевченка стала, за висловом І. Огієнка, «наріжним каменем дальшої нашої літературної мови»: «В історії розвою української літературної мови Шевченко закін-

чив її добу, що розпочалася Котляревським і велася його послідувачами. Він став синтезою цієї мови, і він же поставив її на добру путь дальшого розвою» (Огієнко, 32), бо «Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати всеукраїнською; вона була найчистішою серед мов усіх письменників і походила з географічного осередку України, зі Звенигородщини, тому могла стати легко соборною мовою» (Огієнко, 23).

Учений розпочав роботу над словником в Кам'янці-Подільському в 1918–1919 роках. Джерелом дослідження він обрав третє видання «Кобзаря» Василя Доманицького 1910 року, яке на той час найточніше передавало Шевченків оригінал. Дослідник писав: «Видаючи «Кобзаря», В. Доманицький часом змінював Шевченків правопис, але де можна було його дотримувати, він його тримався. Коли щось змінював, то подавав його загально тоді прийнятою т. зв. грінченківкою. Бо Т. Шевченко писав головно правописом російським, тому при дальших виданнях «Кобзаря» доводилось таки міняти його правопис на сучасний» (Огієнко, 36). Виписавши понад 200 тисяч карток, І. Огієнко при кожному слові й при кожній формі вказав, скільки разів ці одиниці згадувалися в «Кобзарі». Проте ця праця залишилася незавершеною через вимушений від'їзд І. Огієнка з країни. Матеріали зберігалися в бібліотеці Кам'янець-Подільського університету, доступу до них автор не мав, тому взявся за ту саму роботу вдруге у Варшаві в 1931–1933 роках і завершив її у 1934 році. Вперше словник був опублікований у 1961 році у Вінніпезі за підтримки Інституту дослідів Волині.

Автор мав на меті створити працю, яка мала б практичне значення для вивчення сучасної літературної мови. Оскільки мова Шевченка відрізняється від сучасної літературної і правописом, і формами, учений поряд з авторським словом часто вказує сучасні літературні форми, що дає змогу спостерігати розвиток мови, зміни в правописі, формальні й подекуди семантичні відмінності у складі лексики, синтаксичні особливості. І. Огієнко звернув увагу й на наголошування слів, подаючи наголос скрізь, де він легко встановлюється з віршового ритму або зафіксований у першому акцентованому виданні 1840 року. Зміни в новіших виданнях робилися постійно, що віддаляло читача від Шевченкового оригіналу, а дослідників – від автентичного мовного джерела. Саме тому цінність праці Митрополита Іларіона є незаперечною. Матеріали словника, з одного боку, відображають процес формування літературної мовної норми, а з іншого, дають можливість і читачеві, і дослідникові заглибитися у мовний простір української мови щонайменше на кілька століть до Т. Г. Шевченка.

Основою Шевченкової мови є народні елементи, фонетичні ознаки яких пізнаємо завдяки правописним засадам Шевченкових оригіналів, що передають звучання кореневих, афіксальних голосних, груп приголосних тощо: *берліг, вибірала, добіраю, забірають, збірати, задріжсала, замірати, зіма, зімувати, война, вольний, ковать, конець, копитан; крепачка, безголов'я, Запорожжся, запорожський, Бердичів, арестант, брязчить, виїзжають, виїзжає, вхожу, вихожу, заїзжають,*

заквіччатись, ззамолоду, ззісти, зов'ю, зогнеться, зопсувалась, зотліє, братік, бевз, ей-богу. Варто звернути увагу на наголошування слів у рядках: *Коли ми діждемося Ваш нгтона з новим і праведним законом*; на тогочасні правописні особливості: *автім, алилуя, аллилуя, Дарданелли*; на морфологічну будову: *досвіта, возлісся, корень, благодушне* (присл.). Слово *огонь* – завжди без префіксального **в-**: *огонь чималий розвели, огонь небесний*. Іноді з'являються спільнокореневі, тотожні за значенням, але різні за формальним складом слова: *гнучий стан* та *гнучкий стан*. Т. Г. Шевченко свідомо уникав у своїй мові говіркових висловів (локалізмів), проте окремі з них трапляються в «Кобзарі»: *бачся скор. «бачиться»: Світ, бачся, широкий; обіщатися «обіцяти»: обіщався чорнобривий* та ін. Часто в Шевченка закінчення **-ає/-яє** дієслів на **-ати** у формі 3 ос. одн. втрачає кінцеве **-є**, що й сьогодні характерно для південно-східних говорів: *І хто тебе зна; Соловейко задріма*. Трапляються в тексті й обидві форми в одному реченні: *Літає, шукає, дума – заблудив*. Слід зауважити, що тенденція до відпадиння закінчення в цих формах дуже давня і виникла, як припускають, під впливом форм минулого часу (Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. О. Мельничука. – К., 1966. – С. 313). Зауважимо, що в деяких сучасних слов'янських літературних мовах подібні форми є нормативними (пор. польське *zna, czyta, ta*; сербське і хорватське *čita, zna, ima*; словенське *déla, ima*).

Стосовно вживання літери г І. Огієнко дав такий коментар: «Як усі письменники до Шевченка, так і він не рідко в українській мові звука г передавав російським г. Інші письменники, напр. Куліш, уживали вже тоді для означення г латинської букви **g**: *ганок*, *гузь*. У давнину з XIV віку, за грецьким звичаєм г передавали в українському письменстві через **кг**, напр. *кганок*. Сама буква г взята з її грецької скорописної форми, і вона відома вже у львівській книжці «Аделфотис» 1591 року. А Мелетій Смотрицький закріпив цю форму у своїй граматиці 1619 року назавжди. Звук г частий в українській мові, тому буква ще з глибокої давнини й запроваджена в українське письменство» (Огієнко, 74).

У «Кобзарі» вживаються форми *багатий*, *багач* замість звичних для попередніх періодів *богатий*, *богатити*, *богатитися* (Є. Тимченко); *богатий*, *богачь*, *богатій* (СУМ XVI–XVII ст.). На початку слова Т. Шевченко писав **и**: *иноді*, *индики*, *иниий*, *Ирод*, спостерігається закінчення **-и** у формі родового відмінка іменників ж. р.: *немає вісти* та ін.

Від своїх перших учителів – дяків – поет засвоїв мову давньої української літератури. Саме тому в його мові багато архаїзмів, але «завжди на своєму місці, завжди як окраса стилю» (Огієнко, 19): *гордіше самої цариці*, *Господева кара*. У «Кобзарі» жодного разу не вживається прийменник **від** і відповідний дієслівний префікс, пор.: *Нема кращої од тебе*; *Все од Бога*; *одбувати*, *одвернувся*, *одвезти*, *оддали*; часто вживається архаїчний прийменник **во**: *во тьмі і неволі*; *во славі*; *во Псалтирі*. Деякі іменники мають архаїчне фо-

нетичне вираження та застарілу форму множини: *Гішпани* (Н. в. мн.), *армяне, братця, бояра; Біжась і отроки й старі бояра із Литви князя зустрічать*; вживаються у формах граматичного роду, відмінних від сучасної граматичної норми: *у тій Вільні; не вбгаю в віршу цього слова*. Народнопісенні елементи, зокрема прадавні повні форми прикметників, є окрасою Шевченкових творів: *голубєє небо, гори високий; давня; земнії поклони, Божії глаголи*.

У Словнику мови Шевченка І. Огієнка знаходимо лексику як літературної, так і народнорозмовної мови, яка зафіксована в словнику Б. Грінченка, але пізніше вийшла зі сфери літературного вжитку й у сучасних словниках української літератури не відображена. Частина таких слів і тепер вживається в розмовній мові: *бідкувати* 'сумувати за ким-чим' (*Так над ним бідкує*); *год* (*год за годом три годи минули*); *болящий* 'хворий, недужий' (*Ніхто й не загляне до грішного болящого*); *бурта* 'земляний насип, пагорб' (*Насипала бурти на Орелі*); *гич* 'зовсім нічого', 'зовсім не до речі' (*ні гич; і гич не до речі*); *город* (*то город із стома церквами*); *дивочний* 'дивний' (*дивочний гість*); *достроїти* 'добудувати' (слово *строїти* у значенні 'будувати, впорядковувати' не слід розглядати як русизм, воно походить з праслов'янського *strojъ* 'порядок' і має цілий ряд відповідників у слов'янських мовах) (*Дума як би його достроїть палати*); *думний* 'задуманий' (*думнеє чоло похмуріло*); *замчище* 'залишки замку' (*на замчище подивився*); *запевне* 'напевно' (*запевне сказать не зумію*); *кабиця* 'під

у сінях або надворі, вогнище' (*Горить вогонь тихесенько на кабиці*); кандійка 'миска з довгими краями' (*Взявши відер, кандійок, пішли на ярмарок*); ке 'дай, подай', кете 'дайте' (*А тим часом кете ми кресало та тютюну*); костер 'багаття, вогнище, вогонь' (*Взяли землі з-під костра*); котрий 'котрий, який' (*Ще є люди, которі його знали* (у розмовній мові півдня Київщини це слово досі вживається в такому значенні); куга 'оситняк, очерет' (*Посунули поміж кугою*); кунштик 'малюнок' (*Книжечок з кунштиками накупила*).

Мова Т. Г. Шевченка – скарбниця, що зберігає прадавню семантику слів, яка з часом змінюється або втрачається. Прикметник *другий* виступає із значенням 'інший' (також у Б. Грінченка): *Забудь, що клялася, – другого шукай*. Загальнослов'янське *красний* 'гарний, прекрасний' дійшло до нас з праслов'янської доби й відоме іншим сучасним слов'янським мовам (пор. болгарське, македонське *красен* 'гарний', сербське *красан*, хорватське *krasan* 'тс.', словенське *krasen* 'прекрасний'. Його вживав Тарас Шевченко: *Раю красного не зріла*. Зафіксоване воно також у словнику Бориса Грінченка: *За тиждень прийшла в Київ. Красний, Боже який!*. Сьогодні це слово в такому значенні сприймається як застаріле, проте слід звернути увагу на те, що воно необґрунтовано витісняється з ономастикону. Нещодавно на березі притоки Росі, яка споконвіку мала назву *Красна*, в межах села Блощинці Білоцерківського району з'явився дорожній знак: *р. Червона*.

Розглянуто слова та їхні значення, не зафіксовані в словнику Б. Грінченка та інших джерелах: *з-передсвіта* ‘до світанку’ (*з-передсвіта до вечора*); *інако* ‘інакше’; *ірій* ‘те саме, що *вирій*’ (*Гуси, гуси білі полетіли в ірій*); *кайзак* ‘киргиз’ (*А кайзак украв ту сокиру*); *кружати* (Іларіон окреслює значення цього слово «пити всім у крузі», яке не подається у Словнику Б. Грінченка та в сучасних словниках української літературної мови») (*Журба в шинку мед-горілку поставцем кружала*); *бурнус* ‘широка верхня одіж’ (*Вовну білую пряде на бурнус його святошній*) (Огієнко, 124).

Відчутною в Шевченковій поезії є церковнослов’янська мова, «бо вона глибоко істотна йому, він її широко знав і любив її!» (Огієнко, 13–14): *грядущий* ‘майбутній’ (*грядущим тиранам*); *дщер* ‘дочка’ (*Вавилоня дщер окаянна*); *кроткий* ‘лагідний’ (*Підняла очиці кроткій*); *благоволяти* ‘зволюти’ (*Дулю дати благоволять*); *буїй* ‘нерозумний’ (*Часто котяться голови буї за тее диво*); *Восток* ‘Схід’ (*Мітла [комета] з востоку зійшла*); *врем’я* ‘час’ (*Во врем’я Ірода царя*); *глагол* ‘слово’ (*Читали Божій глаголи*); *обоюдний* ‘двосторонній’ (*обоюдний меч*). Церковнослов’янізм *бивий* ‘колишній’ у Шевченка з’являється, очевидно, під впливом ‘бувалий’.

Трапляються в поета й русизми: *готичеський з часами дом*; *козачество*; як новотвір Митрополит Іларіон кваліфікує Шевченкове *зрище* ‘публічний розгляд, ганьба’: *В село на зрище приведуть* і пов’язує його з російським *зрелище* (Огієнко, 107–108).

Староукраїнська літературна мова містила багато полонізмів, у чому можна переконатися, ознайомившись з лексикографічними працями, що зафіксували мову того періоду. Шевченко добре знав польську мову, але у своїх творах вживав лише ті слова, які адаптувалися в українській мові і стали звичними. Деякі давні польські запозичення все ж трапляються, як от *одволати* ‘урятувати від смерті’: *Бабусю Настю поховали, і ледве-ледве одволали Трохима діда.*

Як бачимо, українська мова, зафіксована в творах Тараса Григоровича Шевченка, дає читачеві й дослідникові велику поживу для роздумів, для наукових пошуків.

Наталія Мех

ШЕВЧЕНКОВІ ТЕКСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО СЛОВНИКА «ОДВІЧНІ СЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Доробок Великого Кобзаря посідає помітне місце в історії української літературної мови та є унікальним культурним продуктом своєї епохи. Художньо-мовна спадщина Т. Г. Шевченка належить до культурного фонду нації, і значення його мовотворчості як початку нової української літературної мови важко переоцінити.

Історія літературної мови найтісніше пов’язана з національною культурою. Набуті знання про мову в позалінгвістичних галузях впливають на дослідження власне мовних